

Apžvalgos. Recenzijos. Pastabos.
Opinions. Reviews. Observations
Überblicke. Rezensionen. Anmerkungen

A. Valeckienė. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1998: Lietuvių kalbos institutas, 415 p.

Kalbininkus ir visus filologus nudžiugino ilgametės Lietuvių kalbos instituto vyriausiosios mokslinės bendradarbės, habilituotos daktarės Adelės Valeckienės leidinys „Funkcinė lietuvių kalbos gramatika“. Tai teorinis darbas, apibendrinantis daugelio dešimtmečių lietuvių kalbos gramatikos tyrinėjimus, nauju lingvistiniu požiūriu aptariantis ir vertinantis mūsų kalbos sintaksinę ir morfoliginę struktūrą, puikiai derinantis tradicinius ir naujus lingvistinės analizės metodus. Be abejo, toks darbas negalėjo atsirasti tuščioje vietoje, jį galėjo parengti tik didžiulę mokslinę patirtį turinti autorė. A. Valeckienės plunksnai priklauso jau 1957 metais pasirodęs stambus tyrimas „Dabartinės lietuvių kalbos įvardžiutinių būdvardžių vartojimas“¹, originali monografija apie giminės kategoriją², daugybė straipsnių Lietuvos ir užsienio lingvistiniuose leidiniuose. Ji yra visų keturių akademių lietuvių kalbos gramatikų viena iš pagrindinių autorių, daugelio kalbos leidinių sudarytoja, redaktorė ar redaktorių kolegijos narė. Tad jos funkcinė gramatika – sudėtingų gramatikos problemų svarstymų ir tyrinėjimų apibendrinimas.

Funkcinę gramatiką sudaro pratarmė, įvadas ir trys stambūs skyriai: „Sakinio rangas“, „Grupės ir žodžio rangas“ ir „Morfemos rangas“. Gali kilti klausimas, kodėl autorė pradeda ne nuo mažiausio reikšminio kalbos elemento – morfemos, o nuo pagrindinio, būtent – sakinio, kuris yra svarbiausias komunikacijos vienetas. Bet tai autorės valia. Skaitytojui svarbu, kad toks dalykų dėstymas nekeltų nepatogumų, kad motyvuotas loginis ryšys tarp visų trijų pagrindinių kalbos sistemos rangų.

Įvade autorė labai glaustai, bet aiškiai ir suprantamai išdėsto pagrindines funkcinės gramatikos sąvokas ir svarbiausius terminus, todėl juos nesunkiai gali suvokti ir ne patį aukščiausią lingvistinį pasirengimą turintis skaitytojas.

¹ Žr. *Literatūra ir kalba* 2, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademijos lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1957, 161–328.

² Valeckienė A. 1984: *Lietuvių kalbos gramatinė sistema: Giminės kategorija*, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka.

Aptardama sakinio rangą, kalbininkė ypač daug dėmesio skiria pagrindinėms vientisinio sakinio funkcijoms – turinio, sąveikos ir tekstinei funkcijai, nuodugniai atskleidžia gramatines formas, kurias jas realizuoja.

Kadangi vienas iš svarbiausių mūsų kalbos sakinio elementų yra veiksmažodis, tai glaustai nagrinėjamas veiksmažodžio tranzityvumas, apibūdinami formalieji tranzityvinių ir intranzityvinių veiksmažodžių požymiai, jų reiškiami procesai, susistemintos veiksmažodžių palydovų semantinės funkcijos. Semantika yra tokia sritis, kurioje ypač sunku išvengti interpretuojamų reiškinių vertinimo subjektyvumo. Reikia pasakyti, kad gramatikos autorė, turėdama didžią gramatikos reiškinių analitikės patirtį, su šiuo uždaviniu nepriekaištingai susidoroja. Jos teiginiai iš esmės kokių nors didesnių abejonių nekelia. Tačiau dėl smulkios funkcijų diferenciacijos vienur kitur, atrodo, ribos tarp funkcijų pasidaro ir ne visai aiškios. Tai būtų galima, pavyzdžiui, pasakyti apie percipiento ir eksperimento funkcijų ribas (p. 48), kai kuriuos a) ir b) skyrelių (p. 50–51) instrumento funkcijos skirtumo aiškinimus ir iliustracijas. Antra vertus, vienur kitur tos diferenciacijos lyg ir galima pasigesti. Antai aptariant laiko funkciją (p. 60) aiškinama, kad galininkas, naudininkas, įnagininkas ir vietininkas žymi veiksmo bei būsenos laiko tarpą, periodą, laiko atkarpą (čia irgi neaišku, koks skirtumas tarp taisykių žodžiais pasakomo laiko?). Galininkas, įnagininkas ir vietininkas – taip. Tačiau naudininko reikšmė kitokia: sakiniuose *Duona taupyk rytojui, ne darbą; Nakčiai pasitelkė daugiau bobelių* naudininku pasakomas tikrai ne veiksmo laikas, o laikas, kuriam skiriamas veiksmo rezultatas. Tą patį apie naudininką žymimą laiką galima pasakyti ir dėl pavyzdžių p. 61. Tačiau, kaip minėta, panašias abejones keliančių vietų yra tikrai nedaug. Tai rodo, kad gramatikos autorė yra gerai išsilinusi į semantikos dalykus, subtiliai juos diferencijuoja.

Gramatikoje struktūriniai sakinių tipai klasifikuojami remiantis sintagminiais ir semantiniiais žodžių santykiais. Pagal tuos santykius aptariami du pagrindiniai sakinių tipai: asmeniniai ir beasmeniniai, kurie savo ruožtu skirstomi į potipius. Iš esmės čia nurodomi tie patys potipiai, kurie aprašyti akademinėse ir kitose sintaksėse. Tačiau autorė nesitenkina tik ankstesnių tyrinėjimų rezultatų išdėstymu, bet glaustai apibūdina jų struktūros ypatybes: kokie elementai juos sudaro, kokios jų funkcijos, kokia galima struktūrinių elementų tvarka. Aiškinant sąveikos funkciją, ypatingas dėmesys skiriamas sakinio nuosakai (modalumui). Sakinio nuosaka čia siejama su komunikacine funkcija, todėl ji suprantama kiek kitaip, negu įprasta, kai kalbama apie veiksmažodžio nuosakos kategoriją. Todėl, be įprastų tiesioginės, liepiamosios, tariamosios bei netiesioginės nuosakų, skiriama ir klausiamoji nuosaka, kuri neatsiejamai susijusi su klausiamąja intonacija ir yra pagrindinis klausiamųjų sakinių skiriamasis bruožas. Toks nuosakos sąvokos išplėtimas nekelia abejonių, yra pakankamai motyvuotas ir priimtinas. Beje, klausiamoji nuosaka nuo kitų nuosakų, kurios turi aiškiai apibrėžtas morfologines formas, skiriasi tuo, kad jos raiškos priemonės yra dalelytės ir klausiamieji įvardžiai bei klausiamiejirieveiksmiai. Pagal tas

raiškos priemonės klausiamieji sakiniai ir skirstomi į du būrius: 1) tikrinamojo klausimo ir 2) turinio klausimo. Čia nauja ir tai, jog nustatyta, kad visų turinio klausiamųjų sakinių klausiamųjų žodžių – įvardžių irrieveiksmių – šaknį sudaro priebalsis *k* arba šaknis prasideda tuo priebalsiu. Išryškinta tai, kad sakinio range nuosakų vaidmuo nevienodas: tiesioginė, liepiamoji ir klausiamoji nuosakos susijusios su kalbos aktu, o tariamoji ir netiesioginė nuosakos skiriasi nuo kitų nuosakų tik modaliniais atspalviais ir naujų sakinio rūšių nesudaro.

Dėstydamą tekstinę funkciją, autorė pirmą kartą lietuvių kalbos gramatikoj nuodugnai aptaria temos ir remos sąvokas. Ypač plačiai aiškinama, kas yra rema, koks jos vaidmuo sakinyje, kas ją sudaro konstatuojamuosiuose ir klausiamuosiuose sakiniuose, kokia jos morfologinė raiška, kokie pridėtiniai žodžiai ją padeda išreikšti. Visa tai iliustruojama išradingai parinktais sakiniais, kurie padeda akivaizdžiai suprasti problemos esmę. Labai išplėstas temas suvokti padeda apgalvotai sudarytos schemas, kurios apima įvairių tipų sakinių sudėtines temas.

Sudėtinio sakinio poskyris šioje gramatikoje yra labai kondensuotas, remiasi akademinų gramatikų sudėtinų sakinių skyriais, kurių viena iš autorių yra recenzuojamos gramatikos autorė. Čia iš esmės vadovaujamasiais tais pačiais sudėtinų sakinių klasifikacijos principais, kaip ir „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ (V., 1994, 1996, 1997) bei „Lithuanian Grammar“ (V., 1997). Nors sudėtinų sakinių tipai ir potipiai aptarti labai glaustai, vis dėlto iškeliamą naujų jų sandaros bruožų, kurie nebuvo minimi ankstesnėse gramatikose. Tai rodo didelę autorės išsigilinimą į įvairių sudėtinų sakinių problemas, jos sugebėjimą atskleisti iki šiol nenagrinėtus sakinių struktūros ir semantikos bruožus. Diskutuotinas atrodo sudėtinų sujungiamųjų penktojo pogrupio – pažymimojo sujungimo sakinių skyrimas greta įprastinių sudedamojo, gretinamojo bei priešinamojo, skiriamojo ir paremiamojo sujungimo sakinių. Tiesa, pažymimojo sujungimo sakiniai pačios autorės išskirti ir aptarti ankstesnėse akademinėse lietuvių kalbos gramatikose.³ Tačiau jų skyrimas jau remiasi ne vienu kriterijumi – jungtukais, kaip buvo įprasta skirstyti sujungiamuosius sakinius į keturis pogrupius, bet ir papildomais sakinio dėmenų sandaros bei semantikos ypatumo kriterijais.

Naujai žvelgiama į vadinamąsias kalbos dalis ir žodžių junginius antrojoje gramatikos dalyje „Grupės ir žodžio rangas“. Šioje dalyje taip pat derinama tradicija ir naujovės. Pagal tai, kas sudaro grupės branduolį, skiriamos trijų rūšių grupės: vardažodinė, veiksmažodinė irrieveiksminė. Vardažodinės grupės branduolį sudaro daiktavardis, todėl toliau apibūdinamos daiktavardžių sintagminės funkcijos.

³ *Grammatika litovskogo jazyka*, Vilnius: Institut litovskogo jazyka i literatury, 1985, 715–716; *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1994, 720; *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Institute of the Lithuanian Language, 1997, 768–769.

Ypač daug dėmesio skiriama pagrindinėms vardažodžių kategorijoms – skaičiui, giminei ir linksniui bei specifinėms – laipsniui ir apibrėžtumui aptarti. Tai glaudžiai siejama su jų semantine funkcija bei jų atliekamomis funkcijomis sintagminėje sakinio struktūroje. Iki šiol nė vienoje akademinėje gramatikoje ar kokiame nors kitokiame lietuvių kalbos veikale neturėjome tokio išsamaus daiktavardžių, skaitvardžių bei įvardžių skaičiaus kategorijos ir jos formaliosios raiškos ypatumų analizės ir apibendrinimo. Teoriniai teiginiai visur paremiami taikliai parinktomis iliustracijomis.

Vardažodinės grupės branduoliu laikomas daiktavardis. Nuo jo priklausomi žodžiai skirstomi į dvi grupes: modifikuojamuosius žodžius ir kvalifikatorius.

Modifikuojamaisiais žodžiais laikomi būdvardžiai ir dalyviai, tam tikrais atvejais – skaitvardžiai ir įvardžiai. Jie su daiktavardžiu derinami. Aiškiai išdėstomos modifikuojamųjų žodžių gramatinės ypatybės ir sintagminės funkcijos. Daug dėmesio skiriama įvardžių klasifikacijai pagal sintagminę ir semantinę funkciją. Pastarasis skirstymas yra gerokai patikslintas, palyginti su ankstesniais, ir, atrodo, yra įtikinamiausias ir priimtinausias iš visų iki šiol buvusių skirstymų.

Kvalifikatoriais vadinamos įvairios daiktavardžių linksnių formos ar jų linksniai su prielinksniais, kartais ir nekaitomi žodžiai, kurie su daiktavardžiu paprastai būna susiję valdymo, rečiau – šliejimo ryšiu. Apibūdinama jų pozicija pagrindinio daiktavardžio atžvilgiu. Lygiai taip pat glaustai išdėstytos veiksmažodinės ir prieveiksminės grupės sandara ir funkcijos.

Šios gramatikos žodžių grupių aprašas susintetina ankstesnius žodžių junginių tyrinėjimus ir pateikia apibendrintą jų gramatinės sandaros bei funkcijų vaizdą. Daug naujų minčių ir taiklių pastebėjimų randame apie jungtukus, dalelytes, taip pat jaustukus, kurie neina sudaromaisiais sakinio ar grupės elementais, bet sakinyje atlieka svarbias semantines funkcijas ir priartėja prie morfemų. Įdomu tai, kad gerokai praplėsta dalelytės sąvoka: čia, be jau gramatikose išskaičiuojamų žodelių, dalelytėmis laikomi ir ištiktukai bei būdiniai. Pripratusi prie tradicinių gramatikos stereotipų skaitytoją toks požiūris iš pradžių gali šokiruoti, tačiau autorės argumentai yra pakankamai įtikinami naujam tų žodžių vertinimui ir skyrimui prie dalelyčių – savo funkcija ištiktukai ir būdiniai iš tikrųjų nelabai skiriasi nuo tradicinių dalelyčių. Kas kita – jų morfeminė sandara. Tačiau turint galvoje, kad ir tradicinės dalelytės yra skirtingos sandaros bei kilmės, jų klasės papildymas ištiktukais bei būdiniais neturėtų būti rimtas kliuvinys – svarbu įveikti inertišką mąstymą.

„Grupės ir žodžio rango“ dalyje aptariami ir vienaarūšiai bei aiškinamieji, taip pat izoliuotieji sakinio elementai. Tai tradiciškai vadinamos vienaarūšės sakinio dalys, įterpiniai ir kreipiniai. Mūsų gramatikose jų aptarimo vieta nebuvo aiškiai nusistovėjusi, tad jų pateikimas kalbamos gramatikos „Grupės ir žodžio rango“ dalyje didelių abejonių neturėtų niekam kelti.

Svarbi vardažodžių grupės žodžių paradigminio plano ypatybė – giminės kategorija. Autorė šią problemą jau yra gvildenusi ne vienu aspektu ir ne vieną

dešimtmetį daugelyje savo ankstesnių darbų, todėl šioje gramatikoje, galima sakyti, pateikia šios kategorijos tyrinėjimo sintezę.

Lietuvių kalbos vardažodžio kategorija yra specifiška, nes daiktavardžių yra dvi giminės, o būdvardžių, dalyvių ir dalies skaitvardžių bei įvardžių – trys giminės. Daiktavardžių vyriškoji ir moteriškoji giminė žymima pagal sintagminį, formalųjį ir semantinį kriterijus. Šie kriterijai anksčiau nebuvo aiškiai skiriami ir taip nuodugniai aptarti, kaip tai padaryta recenzuojamojoje gramatikoje, nors jais intuityviai ir būdavo remiamasi. Čia pirmą kartą susistemintos vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardžių, turinčių tą patį leksinį kamieną ir žyminčių asmenis pagal lytį, darybinės priesagos, suregistruotos tos pačios galūnės vadinamųjų bendrosios giminės asmenis žyminčių daiktavardžių darybinės priesagos, nurodytos tokių daiktavardžių darybinės reikšmės.

Gramatikoje pagrįstai toliau įtvirtinamas ir motyvuojamas tradicinis požiūris į tai, kad tris giminių formas turi būdvardžiai, dalyviai ir kai kurie įvardžiai bei pavieniai skaitvardžiai. Kadangi minėtų žodžių klasės bevardės giminės formos jau yra atsijusios nuo vyriškosios giminės formų ne tik dabartinėje lietuvių kalboje, bet nebėra bevardės giminės daiktavardžių ir senuosiuose mūsų kalbos paminkluose, tai jos dabar jau su niekuo nebederinamos ir vartojamos tik daiktavardiškai. Todėl kartais mūsų literatūroje linkstama joms nepripažinti ir giminės kategorijos statuso, nors aiškiai ir nenurodoma, kokią vietą jos turėtų užimti sisteminant kalbos elementus bei koku terminu jas įvardyti. Funkcinės gramatikos autorė, remdamasi daugelio metų tyrinėjimais, visiškai motyvuotai joms įtvirtina giminės kategorijos statusą.

Trumpai, bet informatyviai išdėstyta linksnio kategorijos esmė. Aptardama daiktavardžių linksnių funkcijas, autorė kūrybiškai pritaiko žymaus lenkų kalbininko J. Kurylovičiaus požiūrį.

Vienas iš svarbiausių lietuvių kalbos sakinio struktūrinių elementų yra veiksmažodis. Jo gramatinėms ypatybėms visose gramatikose skiriama daugiausia vietos. Recenzuojamojoje gramatikoje ši žodžių klasė, jos kategorijos nagrinėjamos, sakytume, gana lakoniškai, bet kiekvienas teiginys labai informatyvus, turiningas, apibendrinantis ankstesnius tiek kitų kalbininkų, tiek pačios autorės veiksmažodžio tyrimus. Čia atskirai negalima nepaminėti 12-osios lentelės (p. 283–284), vaizdžiai rodančios veiksmažodžio veikiamosios ir neveikiamosios rūšies formų funkcinius santykius, kuriuos lengvai gali suvokti ir į teorinius teiginius per daug neįsigilinęs skaitytojas.

Trečioji knygos dalis „Morfemos rangas“ skirta lietuvių kalbos žodžio sudaromųjų elementų – morfemų problemai. Čia išsamiai apibūdinamos morfemų rūšys, pateikiamas jų skirstymas, morfemų išsidėstymas žodyje, paaiškinama kamieno sąvoka, kamienų rūšys ir t. t.

Gramatikoje pirmą kartą išsamiai suregistruoti ir išsamiai išnagrinėti morfemų poziciniai, darybiniai ir sisteminiai variantai, aptarta, kas lemia jų susida-

rymą, koks jų pasiskirstymas. Tai svarbus indėlis ne tik į gramatikos teoriją. Išsamus visų tų variantų aprašas labai reikalingas ir kalbos praktikai.

Užvertę paskutinį „Funkcinės lietuvių kalbos gramatikos“ lapą turime pasakyti, kad tai kapitalinis lietuvių kalbos gramatinės sistemos aprašas, kuris apibendrina ne tik pačios autorės, bet ir daugelio kitų kalbininkų gramatikos tyrinėjimus ir atveria erdvę naujai iškeltoms problemoms gvildinti. Be šio darbo negalės išsiversti ne tik kalbininkai profesionalai, bet ir mokytojai lituanistai, studentai filologai bei labiau išprusę bendrinės lietuvių kalbos vartotojai.

Gramatika, kurią skoningai ir patraukliai išleido Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos prie Lietuvos Respublikos Seimo lėšomis, svariai pagausina lietuvių kalbotyros lobyną.

Albertas Ružė

Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas

NAUJI PRANCŪZŲ MOKSLININKO DARBAI APIE LIETUVIŲ KALBĄ

Daniel P e t i t

Présentation de la langue lituanienne. – *Lalies. Actes des sessions de linguistique et de littérature* 19, Paris, 1999, 7–22.

Phonologie du Lituanien. Système vocalique et accentuation. – Op. cit., 23–42.

Morphologie nominale du Lituanien. Le système des déclinaisons et l'expression du genre grammatical. – Op. cit., 43–74.

Morphologie verbale du Lituanien. Diathèse et voix passive. – Op. cit., 75–111.

Syntaxe lituanienne. Syntaxe des participes. – Op. cit., 113–135.

À propos du lituanien *Sámbaris*: La racine IE. **bher-* en baltique orientale. – *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 93(1998), fasc. 1, 229–288.

Lietuvių kalbos tyrinėjimas Prancūzijoje nuo Ferdinando de Saussure'o, Antoine'o Meillet, Roberto Gauthiot laikų turi senas tradicijas; vėliau jas tęsė Raymondas Schmittleinas, Paulis Garde'as, Jeanas Haudry ir kiti kalbininkai, rašę apie lietuvių kalbą ir naudojęsi jos duomenimis lyginamosioms bei tipologinėms studijoms. Tačiau pastaraisiais dešimtmečiais, kuriantis naujiems baltistikos centrams Lenkijoje, Italijoje, Vokietijoje ir kitose šalyse, lituanistikos tyrimai Prancūzijoje buvo kiek susilpnėję. Todėl didelį susidomėjimą ža-